

Baha Tevfik'in Tanrı Problemine Yaklaşımı

Mustafa ATEŞ*

Atıf / ©- Ateş, M. (2017). Baha Tevfik'in Tanrı Problemine Yaklaşımı, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (2), 259-280.

Öz- 1884-1914 yılları arasında yaşamış olan Baha Tevfik, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş döneminde yetişmiş olan önemli düşünürlerden birisidir. Baha Tevfik, dinin insan tarafından meydana getirilmiş bir kurum olduğunu ileri sürerek, dinin ve Tanrı inancının kökenini insan psikolojisine ve topluma indirger. O'na göre ebediyen yaşamak fikri, bedensel diriliş ve Âhret inançlarını meydana getirmiştir. Ancak bu inançların insanın beklentilerini karşılamada yetersiz kalmaları üzerine, insan düşüncesi zamanla daha yüksek bir mükemmellik tasavvuru olan Allah inancını meydana getirmiştir. Tanrı'yi, insanın kendi benliğini düşünerek yarattığı hayâlî bir varlık olarak kabul eden Baha Tevfik, evreni kozmolojik olarak açıklayabilmek için Tanrı'nın yerine Tanrısal nitelikler atfettiği doğayı geçirmektedir. Biyolojik-evrimci bir materyalist olan Baha Tevfik, insanların hayvanlardan, hayvanların bitkilerden, bitkilerin de protoplazmadan evrimleşerek türedikleri görüşündedir.

Anahtar sözcükler- Baha Tevfik, natüralizm, materyalizm, pozitivism, tanrı

§§§

Giriş

II. Meşrutiyet devrinin önemli düşünce adamlarından birisi olan Baha Tevfik, 1884-1914 yılları arasında yaşamıştır.¹ Baha Tevfik'te, idâdî yıllarında başlayan Batı Felsefesi'ne karşı ilgi Mülkiye yıllarında (1904-1907) daha da artmıştır. Alman düşünürü Ludwig Büchner'in (1824-1899) *Madde ve Kuvveti*,

Makalenin gelişi 12.08.2017; Yayına kabul tarihi: 20.12.2017

* Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Felsefesi Doktora Öğrencisi, e-posta: mustafaates78@mynet.com (ORCID: 0000-0001-8345-7142)

¹ Rıza Bağcı; *Baha Tevfik'in Hayatı*, basılmamış yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1987, s. 1, 39.

Alfred Fouillée'nin (1838-1912) *Felsefe Tarihi*, Ernest Haeckel'in (1834-1919) *Kâinâtın Muammaları* ve *Vahdet-i Mevcut* adlı eserleri onun en çok okuduğu kitaplar arasındadır. Ayrıca Kant (1724-1801) felsefesini dikkatle incelemiş, Odette Lacquerre'in feminizm konusundaki görüşlerinden etkilenmiştir. Yine Nietzsche (1844-1900), Gustave Flaubert (1821-1880), Leon Tolstoy (1828-1910), onun okuduğu yazarlar arasında zikredilebilir. Okuduğu bu eserlerden bilhassa Ludwig Büchner'in *Madde ve Kuvveti* onun düşünce dünyasında büyük değişiklikler yapan bir eserdir. Allah, din, ruh, kader, yaratılış konularındaki görüşlerinde, materyalist bir anlayışa sahip oluşunda, ateistliğinde bu eserin oldukça önemli bir rolü vardır.²

Baha Tevfik'in felsefî anlayışının oluşumunda pozitivizm, natüralizm ve materyalizm doktrinleri ile bencillik öğretisi oldukça etkili olmuştur. Baha Tevfik'e göre bilinmeyenlerle bilinmeyenler tarif edilemez ve dinî inançların görüşlerimize temel teşkil etmesi hayalciliktir.³ Metafizik, felsefeden dışlanmalıdır⁴ ve tecrübe, doğrunun yegâne ölçütüdür.⁵ Baha Tevfik, ancak deney ve gözlemin bizi gerçeğe ulaştırabileceği, deneysel olarak sınanmayan aklî çıkarımlar, kabuller ve varsayımların gerçeğe giden yolda bize asla kılavuzluk edemeyeceği fikrindedir. Ona göre, deneye dayanmayan her şey yalan ve mantık da yalancı bir şahittir.⁶ Bu yüzden mânevîlik ve varlık kavramları, beyazla siyah gibi birbirine zıt kavramlardır yani mânevî varlıklar aslında gerçek bir varlığa sahip olmaktan uzak hayal ürünü şeylerdir.⁷

Az önce belirttiğimiz gibi Baha Tevfik'in ilgi duyduğu felsefî konular arasında din felsefesinin problemleri de yer almaktadır. Bu çerçevede Baha Tevfik'in felsefî düşünce yapısını şekillendiren natüralizm, materyalizm, pozitivizm ve bencillik öğretileriyle Tanrı problemine yaklaşımı arasındaki etkileşimi öğrenmek, onun felsefesinin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Bu düşünceyle bu makalemizde, Baha Tevfik'in hakkında görüş belirttiği din felsefesi meselelerinden Tanrı'nın varlığı problemine yaklaşımını ve Tanrı-evren ilişkisi problemini ilgilendiren "âlemin Tanrı tarafından yaratıldığı" inancı ile evrim, Panteizm, Vahdet-i Vücut ve Monizm doktrinleri hakkındaki görüşlerini ele alacağız.

² Bağcı; *Baha Tevfik'in Hayatı*, ss.10-11.

³ Baha Tevfik, *Teceddüd-ü İlmî ve Edebî*, İstanbul, 1327, s. 19.

⁴ Baha Tevfik, "Maksat ve Meslek", *Felsefe Mecmuası*, sayı I, s. 2.

⁵ Baha Tevfik, *Teceddüd-ü İlmî ve Edebî*, s. 91.

⁶ Baha Tevfik, *Teceddüd-ü İlmî ve Edebî*, s. 91.

⁷ Baha Tevfik, a.g.e., ss. 138-139.

I. Tanrı'nın Varlığı Problemine Yaklaşımı

Baha Tevfik'in Tanrı problemi hakkındaki düşünsel gelişim süreci incelendiğinde, düşünce hayatının teist ve ateist olmak üzere iki dönem halinde ele alınabileceği görülür. Çocukluğundan, İstanbul'da Mülkiye'de öğrenci olduğu yıllara kadar Tanrı'ya inandığını söyleyebileceğimiz Baha Tevfik'in, teizmden vazgeçip ateizmi kabul edişinin ne zaman gerçekleştiği hususunda kesin bir bilgimiz bulunmamaktadır. Ancak düşünce dünyası üzerinde, Tanrı, din, yaratılış vb. konulardaki görüşlerinin değişmesinde çok etkili olan Ludwig Büchner'in *Madde ve Kuvve*'ini Mülkiye'de öğrenci olduğu 1904-1907 senelelerinde okuduğu göz önüne alınırsa, onun, ateizmi bu yıllar arasında benimseydiği anlaşılır. Bu sebeple, Baha Tevfik'in hayatının Mülkiye'deki öğrencilik döneminin başlangıcı olan 1904 yılının sonlarından 1914 yılındaki ölümüne kadar olan dönemi, ateist dönem olarak nitelendirilebilir.

Düşünce hayatının teist döneminde iken (12 Haziran 1320/25 Haziran 1904 tarihinde) yazdığı bir makalesinde düşünür, Tanrı'dan, "her zaman arz-ı ubûdiyete mecbur olduğumuz Cenâb-ı Hak" diye söz etmektedir.⁸ Baha Tevfik'in, Tanrı'yı, "her zaman kulluğumuzu sunmaya mecbur olduğumuz bir varlık" olarak nitelemesi, Mülkiye'deki öğrencilik devresinin başladığı 1904 senesinin sonbaharından önce, muhtemelen İzmir İdâdîsi'nden yeni mezun olduğu sıralarda olmuştur. Bu durum, Baha Tevfik'in, Mülkiye yıllarından önce *Madde ve Kuvve*'i okumadığı veya bu eserdeki ateist görüşleri henüz benimsemediği sonucunu çıkarmamıza yol açmaktadır.

Fikir hayatının ikinci dönemi olan ateist devrede ise Baha Tevfik, Tanrı'yı insan tarafından icat edilmiş hayâlî bir varlık olarak düşünmektedir. Kant felsefesindeki Tanrı kavramını incelerken, eski çağlarda yaşayan filozofların maddî ya da metafizik Allah'lar icat ettiğini, Kant'ın ise ahlâk üzerine kurulu bir Allah tesis etmek arzusuyla bu Tanrılar yerine kendi ahlâkî Allah'ını ikâme ettiğini söyler. O, Kant'ı Allah inancı konusunda ince düşünmemekle itham ederek, Allah fikrinin bir varsayımdan ibaret olduğunu, bu varsayımın insanların kendi nefislerini düşünmelerinden ileri geldiğini savunur. Sonsuza dek yaşamak düşüncesinin, insana ölümü geçici saymak ve bir müddet sonra dirilerek yine hayata devam etmek fikrini verdiğini öne süren Baha Tevfik, ölüm olayı insanın acizliğini ortaya koyduğu için, insan düşüncesinin bu gibi

⁸ Baha Tevfik, "Felsefe-i Fenni", *İzmir*, sayı XIX, ss. 6.

acizliklerden arınarak daha yüksek bir mükemmellik tasavvuruna mecbur olduğunu, bu mükemmellik tasavvurunun da Allah olduğunu iddia eder.⁹

Baha Tevfik'in bu düşüncelerinden; insanoğlunun tedricî bir şekilde Allah inancına ulaştığı görüşünde olduğu anlaşılmaktadır. Düşünürün, insanın; benliğindeki ölümsüzlük düşüncesinin bir sonucu olarak önce ölümden sonra diriliş ve Âhret tasavvurlarını oluşturduğu, sonra bu tasarımların insanın aciziyetini gidermede yetersiz kalması üzerine, Âhret tasavvuruna göre daha yüksek bir tasavvur olan Allah inancını icat ettiği kanaatinde olduğu görülmektedir. Bu da düşünürün Allah inancını insanın benliğine yani psikolojisine indirgediğini göstermektedir.

Baha Tevfik'in Tanrı inancının kaynağını insan psikolojisinde aramasının altında, insanın bütün fiillerinin Psikoloji ile ölçüldüğünü düşünmesi yatmaktadır.¹⁰ Düşünürün, "Allah inancının insanın nefsini düşünmesinden kaynaklandığını" ileri sürmesi, onun düşünce yapısının temel taşlarından biri olan *bencilik* öğretisinden kaynaklanmaktadır. Bu öğretiye göre her kavram, bencilik üzerine kuruludur ki bu kanaat de Baha Tevfik'teki psikolojist eğilimi gösteren bir husustur.¹¹

Düşünürün Tanrı inancını insanın psikolojik yapısı üzerinde temellen-diriş biçimi onun, bu inancın, insanın benliğindeki karakter özelliklerinin yüceltilip mükemmelleştirilerek dışarıya yansıtılmasından ve bu özelliklerin hayâlî bir varlığa yüklenmesinden kaynaklandığı görüşünde olduğunu göstermektedir. Onun Tanrı'yı psikolojik açıdan açıklarken öne sürdüğü iddialarla, Feuerbach (1804-1872)'in "yansıtma din teorisi"nin benzeşmesi, Baha Tevfik'in bu teoriden etkilenmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Nitekim Feuerbach'ın yansıtma din teorisine göre, insan kendisinde görmek istediği fakat bir türlü görmeyi başaramadığı nitelikleri hayâlî bir varlığa yansıtmakta, bunu yaptığı için de kendisini söz konusu varlık karşısında küçülterek öz benliğinden soğumakta ve yabancılaşmaktadır. Böylelikle insanoğlu, Tanrı inancını meydana getirmektedir.¹² Böylece Feuerbach, antropolojik bir ateizmi savunmuş olmaktadır.

---

⁹ Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra: Kant, Mâ Fevka't-Tabîyyât Mümkün müdür?", *Felsefe Mecmuası*, sayı VII, s. 108.

¹⁰ Rıza Bağcı, *Baha Tevfik'in Hayatı, Edebî ve Felsefî Eserleri Üzerinde Bir Araştırma*, Kaynak Yay., İzmir, 1996, s. 147.

¹¹ Baha Tevfik, *Muhtasar Felsefe*, ss. 140-141.

¹² Roger Scruton; *A Short History of Modern Philosophy*, published by Routledge, London, 1995, s. 214.

Kanaatimizce Feuerbach'ın ateizminde, özellikle Onun bu teoriyi oluştururken izlediği yöntem açısından bir zayıflık bulunmaktadır. O da, filozofun, metafizik bir problemi psiko-antropolojik bir şekilde çözmeye çalışmasıdır. Halbuki ontolojik iddiası olan Tanrı inancıyla mücadele etmek isteyen bir ateizmin bu mücadeleyi, psikolojik değil, yine ontolojik olarak yapması gerekir. İnsan ya da insan soyu, Feuerbach'ın anlattığı yollarla Tanrı inancına ulaşmış olsa bile bu, böyle bir inancın ontolojik temelden yoksun olduğunu göstermez. İnsanın, Tanrı'nın varlığı fikrine nasıl vardığını açıklamakla ateizm arasında mantıkî bir bağ yoktur.¹³

Baha Tevfik'in savunduğu psikolojik ateizm de bazı bakımlardan eleştiriye açık gözükmektedir. Her şeyden önce bu ateizm, Tanrı inancının toplumsal boyutunu açıklayamamaktadır. Toplumun değişik katmanlarında bulunan çeşitli meslek ve gelir gruplarına, dünya görüşlerine mensup, en az eğitimli en çok eğitim almış kişiye kadar toplumdaki insanların çoğunluğunun Tanrı'ya inandığı bir vakıadır. Bu insanların aynı ya da oldukça benzer özelliklere sahip bir Tanrı'ya inanmalarının sebebi ve mahiyeti, psikolojik ateizmle açıklanabilecek durumda değildir. Bu yüzden bu teorinin kabul edilebilir bir yanı yoktur. Tanrı inancını insan psikolojisine indirgeyen psikolojik ateizmin geçerli sayılabilmesi için, insanların hepsinin aynı psikolojik özelliklere ve yapıya sahip olduklarının ispat edilmesi gerekir.

Baha Tevfik'in ateizmi, Tanrı inancının toplumsal boyutunu açıklayamadığı gibi, toplumlar ve uluslar üstü boyutunu da izah edememektedir. Eğer Tanrı kavramı, insanların kendi benliklerini düşünmelerinden ileri geliyorsa, nasıl oluyor da 16. yüzyıla kadar birbirlerinden habersiz oldukları halde hem eski hem yeni dünya halklarında, bunca kültür farklılığına rağmen dünyanın çok çeşitli uluslarında, coğrafyalarında, tarihin her döneminde Tanrı inancı görülebiliyor? Baha Tevfik'in ateizminin, bu soruların cevaplarını verebilmeden uzak olduğu söylenebilir.

Düşünürün, "sonsuz dek yaşamak düşüncesinin Âhret inancını oluşturduğu, Âhret inancının da zamanla insanın ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kalması üzerine, insan düşüncesinin daha yüksek bir mükemmellik tasavvuru olan Tanrı inancını meydana getirdiği" iddiasını¹⁴ reddetmemizin diğer bir sebebi, söz konusu iddianın Tanrı ile Âhret kavramları arasındaki muhteva ve mahiyet farklılığını göz ardı etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu iki kavram çok

¹³ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, DEÜ Yay., İzmir, 1987, s. 176.

¹⁴ Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra: Kant, Mâ Fevka't-Tabîyyât Mümkün müdür?", *Felsefe Mecmuası*, sayı VII, s. 108.

farklı niteliklere sahip olduğu için, Tanrı ile Âhiret kıyaslanarak Tanrı, Âhiret tasavvurunun daha gelişmiş bir hali olarak görülemez.

Dinî inanca göre Tanrı, her şeyin varlığa gelme sebebi ve yaratıcısı iken, Âhiret, Tanrı'nın yarattığı bir varlık olup, insanların sorgulanacağı Kıyamet Günü ile Cennet, Cehennem gibi kavramları içine alan bir hayattır. Âhiret, Tanrı gibi irade, bilinç, ilim, kudret, yaratıcılık sıfatlarını taşımaz, dolayısıyla Tanrı'nın, Âhiret'in daha yüksek, ilerlemiş, mükemmelleşmiş bir tasarımı olduğu görüşü çok ciddi bir hatadır. Bu iddia, dinî inançların yapısını bilmemekten veya dikkate almamaktan kaynaklanır. Bunun yanı sıra yalnız başına Âhiret inancı bir anlam ifade etmez. Âhiret'in varlık sebebi Allah olduğu için, Allah inancı olmaksızın Âhiret inancı da olamaz yani Tanrı inancı Âhiret'ten önce gelir. Bu nedenle düşünürün Âhiret inancının zaman içerisinde Tanrı kavramını meydana getirdiği iddiasının kabulü mümkün gözükmemektedir.

Ayrıca, düşünürün bu görüşünü ortaya koyarken yapmış olduğu hatalı kıyas, onu, ikisinin de mükemmel olduğunu söylediği Tanrı ve Âhiret kavramlarını birbirleriyle karşılaştırarak Tanrı'yı, Âhiret'e göre daha yüksek bir mükemmellik tasavvuru olarak nitelemeye sevk etmektedir. Halbuki "mükemmel", her türlü noksanlıktan uzak, kusursuz demek olduğuna göre, ontolojik açıdan, mükemmel olan bir varlıktan daha mükemmel bir varlık olması imkânsızdır. Sadece yaratılmış olmak bile, bir varlığın mükemmel olmamasını gerektirir. Bu sebeple kanaatimizce, Tanrı mükemmel varlık olduğu için, Âhiret mükemmel varlık değildir.

Bu meselede dikkatimizi çeken bir başka husus ise Allah inancının insan ürünü bir varsayım olduğunu söyleyen Baha Tevfik'in, bu varsayımın, savunuculuğunu yaptığı pozitivist deneyselcilikle uyuşup uyuşmadığını düşünmemesidir. Doğruları yalnızca deneysel yöntemlerin belirleyebileceğini söyleyen düşünürün,¹⁵ bu hükmüyle çelişmemek için, deneye konu olması imkânsız olan Allah inancı hakkında olumlu veya olumsuz görüş belirtmemesi gerekirdi. Yalnızca deney-gözlem ürünü olan bilgiyle yetinilmesi savunuluyorsa, "Allah fikri bir faraziyedir" ifadesinin yanına, "Allah'ın yokluğu fikri de bir faraziyedir" önermesinin eklenmesi zorunludur.

Tanrı'nın insan zihninin bir ürünü olduğunu savunan Baha Tevfik, bu görüşü doğrultusunda, ilim sahibi ve ayırıcı özelliği sonsuzluk olan bir varlığın mevcudiyeti inancını da uydurma olarak nitelendirerek, bu inancın Descartes tarafından ortaya konulduğunu söyler.¹⁶ Ona göre, Tanrı'nın varlığını ispat

¹⁵ Baha Tevfik, *Teceddüd-ü İlmî ve Edebî*, s. 91.

¹⁶ Baha Tevfik, *Teceddüd-ü İlmî ve Edebî*, s. 137.

etme çabaları da yersiz ve yanlışır. Çünkü her ne kadar bazı eski metafizik taraftarları, Tanrı'nın varlığını ispat için bazı maddî ve mantikî deliller getirmek isteseler de, bu tür deliller hiçbir zaman gerekli gayeye ulaşamaz.¹⁷

Baha Tevfik'in, ilim sahibi ve ayırıcı özelliği sonsuzluk olan bir varlığın mevcudiyeti inancının, Descartes tarafından uydurulduğunu söylemesi oldukça şaşırtıcıdır. Çünkü bu iddia tarihî gerçeklere tamamen ters bir iddiadır. Descartes'ın yaşadığı 17. yüzyıldan önce de var olduğunu bildiğimiz Hinduizm, Yahudilik, Hristiyanlık, İslâmiyet gibi dinlerin, Augustinus (354-430), Anselmus (1033-1109), Gazalî (1058-1111) ve Thomas Aquinas (1224-1274) gibi pek çok filozofun Tanrı anlayışları, Tanrı'nın ilim, irade sahibi ve sonsuz bir varlık olduğu inançlarını ihtiva etmektedir. Düşünürün bu iddiası doğru olsaydı, Descartes'tan önce ilim ve sonsuzluk sıfatlarını taşıyan bir Tanrı tasavvuru hiç bulunmazdı.

Tanrı'nın var olmadığına inanmasının doğal bir sonucu olarak düşünür, Tanrı'nın varlığını ispat etmek için maddî ve mantikî delil getirmenin, hiçbir zaman gerekli gayeye ulaşamayacak bir çaba olduğu görüşünü savunmaktadır.¹⁸ Baha Tevfik'in bu görüşünden anlaşılıyor ki o, akli bilgi kaynağı olarak kabul etmediği için, Tanrı'nın varlığıyla ilgili olarak ileri sürülen rasyonel kanıtları kabul etmemekte, deney ve gözlemlerle de Tanrı'nın varlığının ispat edilemeyeceği görüşünde olduğundan, bu konuda delil getirmenin boş bir çaba olduğunu düşünmektedir. Bu düşünceye karşı da bazı itirazlar öne sürülebilir. İlk bu iddia, ispat etme ile delil getirme kavramları arasındaki farkın göz ardı edilmesinden kaynaklanmaktadır. İspat etme, Baha Tevfik gibi pozitivist materyalistlerin anladığı anlamıyla, bir şeyin var olduğuna bütün insanları kesin olarak iknâ edecek, deney ve gözleme dayalı kanıtlar ortaya koyabilmektir. Sözelimi, deniz seviyesinde suyun yüz derecede kaynadığının deneysel olarak kanıtlanması gibi. Bu tür bir deneysel yolla Tanrı'nın varlığının ispat edilemeyeceği doğrudur. Zaten Tanrı'nın bu yolla ispatı mümkün olsaydı, gayba inanma diye bir şey de söz konusu olmazdı ve bu, insanlar arasında itiraz edilmeyen ortak bir bilgi haline dönüşürdü. Ancak, Tanrı'nın varlığının gözlemlenemeyişinin, Onun varlığına dair kanıt öne sürme işini anlamsız ve boş bir uğraşı haline dönüştürmesi de düşünülemez.

¹⁷ Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra: Kant, Mâ Fevka't-Tabîyyât Mümkün müdür?", *Felsefe Mecmuası*, sayı VII, s. 106.

¹⁸ Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra: Kant, Mâ Fevka't-Tabîyyât Mümkün müdür?", *Felsefe Mecmuası*, sayı VII, s. 106.

Birçok inanç ve kanaat deneysel ve gözlemsel olarak ispat edilemese de, kendisini güçlendiren bir takım delillere sahiptir. Mahkemelerde hakimlerin sanıkları bazen delil yetersizliğiyle serbest bırakmaları, bu sözüme iyi bir örnek teşkil eder. Dikkat edilirse böyle bir olayda hâkim, sanığı, delil yokluğundan salıvermemiştir, o kişinin suçlu olduğuna dair bazı işaretler mevcut olduğu halde, bu deliller onun suçluluğunu empirik olarak ispat etmediğinden serbest bırakmıştır. Böyle bir durumda hâkimin, zihninde, sanık olarak nitelenen kişinin suçlu olduğuna dair bir inanç taşımamasının anlamsız olduğu öne sürülemez. Hakim bu inanca sahip olmasına yol açan şey, ortada bazı delillerin bulunmasıdır ki bunların bir bölümü rasyonel de olabilir. Demek ki, empirik ispat ile delil getirme tamamen aynı şey değildir ve bir inancın deneysel olarak kanıtlanamaması, onun hakkında ortada hiçbir delil bulunmadığı veya var olan delillerin inancı desteklemediği anlamına gelmez. Tıpkı bunun gibi, Tanrı inancının deney ve gözlemlerle kanıtlanamaması da, Tanrı'nın var olduğuna dair delillerin, Tanrı inancını desteklemediği ve bu delillerin hiçbir zaman gerekli gayeye ulaşamayacağı anlamına gelmez. Bu deliller, bir kısım insanları iknâ edemese de, diğer pek çok insanı iknâ edebilir. Baha Tevfik'in, sanki dünya üzerindeki bütün insanların bu konudaki görüşlerine başvurmuş gibi çok kesin bir üslupla, Tanrı'nın varlığıyla ilgili delillerin hiçbir zaman başarılı olamayacağını söylemesi, deneysel olarak doğrulanması imkânsız olan bir hükümdür. Önceleri ateist iken, sonradan Tanrı'nın varlığını benimsemiş kişilerin varlığı, bu görüşümüzü desteklemektedir.

İkinci olarak, Tanrı'nın varlığıyla ilgili deliller, inanan insanın inancını makulleştirme, akli temellere oturtma işlevi görürler. İnsan, çeşitli yollarla elde ettiği bilgisinde, ortaya koyduğu bir hareketinde olduğu gibi, inancını da akli bir temele dayandırmak ister; çünkü akılla temellendirilip açıklanabilen her şey insana huzur ve rahatlık verir; bu hal insanın doğası gereğidir.

Üçüncü olarak, söz konusu deliller, Allah inancına varmada bir merhale, bir basamak olarak yer alırlar. İnsanlar bu yollarla Allah inancına açılan kapıya ulaşabilir ve bu yollar insan zihninin bir sıçrama yapmasına sebep olabilir. İnsan böyle bir sıçrayışla Tanrı'nın varlığı inancına ulaşabilir.¹⁹

Sonuç olarak, Baha Tevfik'in, Tanrı problemini felsefi açıdan ele alışı incelendiğinde ateist olduğu ve ateizmini psiko-antropolojik açıdan temellendirdiği, ancak bu temellendirme etkinliğinin pek çok bakımdan eleştiriye açık olduğu görülmektedir.

---

¹⁹ Hüsameddin Erdem; *Problematik Olarak Din-Felsefe Münâsebeti*, HÜ-ER Yay., Konya, 1999, ss. 81-82.

Baha Tevfik'in Tanrı'nın varlığı problemine yaklaşımını ele aldıktan sonra şimdi onun, Din Felsefesinin ana konularından birisi olan "Tanrı-âlem münasebeti" problemiyle ilgili olup hakkında görüş belirttiği inanç ve öğretilere dair düşüncelerini inceleyeceğiz. Bu bağlamda onun, Tanrı-evren ilişkisi problemine ilgilendiren "Tanrı'nın evreni yaratması inancı" ve evrim öğretisi ile Tanrı tasavvurlarından Panteizm ve Vahdet-i Vücut hakkındaki kanaatlerini irdeleyeceğiz. Bunun yanı sıra, her ne kadar bir Tanrı tasavvuru olmasa da, Baha Tevfik'in Vahdet-i Vücut'la mukâyese ettiği bir evren tasarımı olduğu için, düşünürün monizm hakkındaki görüşlerini de ele alacağız.

II. Baha Tevfik'in Tanrı Problemiyle İlgili Bazı Öğretilere Yaklaşımı

a) Yaratılış İnancına Yaklaşımı ve Evrim Anlayışı

Baha Tevfik, yaratılış inancının evrim teorisi tarafından yanlışlığı ortaya konulan bir inanç olduğu görüşündedir. Düşünürün bakış açısına göre evrim kuramı, ilk defa Fransa'da Lamarck tarafından başlatılmış, oradan İngiltere'ye sirâyet etmiş ve İngiltere'de Darwin tarafından kemâle erdirilmiştir. Daha sonra Almanyalı Feuerbach, Ludwig Büchner, Lange ve Ernest Haeckel gibi büyük filozoflar, maddeci felsefe ile evrim kuramını kaynaştırmış ve bu yeni sentezi *natüralizm öğretisi* olarak adlandırıp kamuoyuna sunmuşlardır. Düşünüre göre evrim kuramı, ilk defa Hazret-i Musa tarafından ortaya konulan "evrenin yaratılışı" inancını değiştirmiştir.²⁰

Kanaatimizce Baha Tevfik, "evrenin yaratılışı inancının Hz. Musa'nın icat ettiği bir inanç olduğu" düşüncesini, Alman materyalist filozoflarından Albert Lange'dan almıştır. Nitekim Baha Tevfik'in büyük bir filozof olarak nitelendirdiği Lange'da da buna oldukça benzer bir fikir görülmektedir. Lange, bütün dinler içinde evrenin yok iken varlığa geldiği fikrini ilk olarak tasarlayanın Yahudilik olduğunu söylemektedir.²¹ Ancak Baha Tevfik'in "evrenin Allah tarafından yaratıldığı inancının ilk defa Hz. Musa tarafından ortaya konulduğu" tezi, Dinler Tarihi kaynaklarınca kabul gören bir iddia değildir. Eğer bu iddia doğru olsa idi, M.Ö. 1200-1250'li yıllarda yaşamış olan Hz. Musa'dan önce hiçbir toplumda yaratılış inancının bulunmaması gerekirdi. Ancak araştırmalar Hz. Musa'dan önce de yaratılış inancının mevcudiyetini ortaya koymuştur. Örneğin, eski Kuzey Arabistan'da, bugünkü Suriye civarı halkının evreni yara-

²⁰ Baha Tevfik, "Felsefiyât: Bizde Felsefe", *Yirminci Asırda Zekâ*, sayı II, s. 19.

²¹ Friedrich Albert Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, Fransızca tercümesinden çev. Ahmet Arslan; c. I, Ege Ün. Edb. Fak. Yay., İzmir, 1982, s. 107.

tan bir Tanrı'ya inandıkları belirtilmektedir. M.Ö. 1400 yıllarından kalma Ugarit metinlerinden anlaşıldığına göre, bu bölge halkı, **Tanrı El** adında yüce bir Tanrı'ya inanmaktaydı. Tanrı El, kendi başına tek Tanrı ve hükümdardır. Her şeyi taşıyan ve idare eden O'dur. Ezeldir, ebedîdir, bütün insanların, yaratılmışların hâkimidir, yaratıcısıdır.²² Böyle yaratıcı bir Tanrı inancının Hz. Musa'dan önce de var olduğunun tesbit edilmesi, Baha Tevfik'in iddiasının aksine, yaratılış inancının ilk kez Hz. Musa tarafından öğretilmediğini ispatlamaktadır.

Baha Tevfik, evrende her şeyin bir gâyeye yönelik olduğunu ve tedricî bir mükemmelleşmenin bütün varlıklarda görüldüğünü, kâinatta hiçbir şeyin birdenbire meydana gelmeyip, her şeyin aşamalı bir şekilde yavaş yavaş oluştuğunu, değiştiğini ve geliştiğini öne sürerek²³, doğada etkisini sürdüren ve alışkanlık (uyum) adı verilen genel bir yasa olduğunu savunur. Bu yasaya göre birey, genel itibarıyla canlı varlıklarda evrimin bir ögesi olan ilerlemeye ulaşma hedefi doğrultusunda, çevresine uyum gösterecek araçlar ile savunma sebeplerini elde etmeyi, hayatta kalabilmeyi ve canlılığını muhafaza edebilmeyi başarabilmek için vermesi gereken mücadelede galip gelmek amacıyla, organik yapısı için lüzumlu olan değişiklikleri gerçekleştirecek seçimler yapar. Canlılığını koruyacak ve geliştirecek bu tür tercihlerde bulunmayı başaramayanlar ise, gerilemeye maruz kalarak gittikçe çürür, ölür. Cinsinden, türünden bir iz bırakmaz. İşte buna "tabiî seleksiyon" adı verilir.²⁴

Bizim düşüncemize göre, Baha Tevfik'in evrendeki her şeyin bir gâyeye yönelik olduğunu ileri sürmesi, benimsediğini ifade ettiği pozitivist-materyalist tutumuyla çelişmektedir. Çünkü gayelilik (*finalism*), varlıkların gayelerini belirleyen ve yönlendiren bir bilinci ve iradeyi çağırıştırır. Bu ise metafizik bir açıklamayı gerektirir ki metafizik herhangi bir izah, Baha Tevfik'in mekanist ve materyalist dünya görüşüne aykırı bir yaklaşımdır.

Baha Tevfik'e göre insanlar hayvanlardan, hayvanlar bitkilerden ve bitkiler de hem insanların hem hayvanların hem de bitkilerin ortak atası olan protoplazmadan türemiştir. Dolayısıyla akıl, zekâ, hayal gücü ve muhâkeme gibi melekeler, hayvanlardaki benzer melekelerin, hayvanlardaki o benzer

²² Sarıkçioğlu, Ekrem; *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Bayrak Yay., İstanbul, 1983, ss. 35-36.

²³ Baha Tevfik, *Muhtasar Felsefe*, s. 63; *Psikoloji-İlm-i Ahvâl-i Ruh*, (Ahmet Nebil'le birlikte Ribot, Fouilleé, Worms, Rabier, Boirac, De La Outiere'den bittasarraf terc.), İstanbul, 1328, s. 133.

²⁴ Şayli, *Anarşizmin Osmanlıcası Birey Felsefesi* (Baha Tevfik'in Felsefe-i Ferd'inden ilâvelerle günümüz Türkçesi'ne sad.), Altıkırkbeş Yay., İstanbul, 1992, s. 93.

yetiler bitkilerdekilerin, bitkilerdeki nitelikler de protoplazmadaki özelliklerin gelişmiş ve tekâmül etmiş halleridir. Yani çağdaş insandaki maddî-mânevî özellikler, insanın geçmişin oldukça uzak ve erken denilebilecek bir noktadaki ilk basit halinin evrimleşmesi sonucu meydana gelmiştir.²⁵ Nitekim hafıza, hassasiyet ve hareket nitelikleri, en basit, canlı ve ilk şekillendirici madde olan protoplazmada bile oldukça bariz fakat çok ilkel bir şekilde mevcuttur. Protoplazma, bizzat kendi fiillerini idrak ve tefekkür edebilecek kabiliyette olmamakla beraber, tazyiki hissetmesi bakımından hafızaya, uzayıp kısılması ve yetişip büyümesi bakımından da hareket yetisine sahiptir.²⁶ Protoplazmadan türeyen bitkilerin kendilerine lâzım olan gıda maddelerini toprakta buldukları için oraya kök salmaları ve varlık şartlarını tamamladıktan sonra daha fazla büyümek istememeleri, bitkilerde de az gelişmiş olmakla beraber düşünme niteliği olduğunu gösterir.²⁷ Baha Tevfik, hayvanların da tıpkı insanlar gibi kendi beyinsel yapıları oranında akla, zekâyâ, fikre, idrâke hattâ lisâna sahip olduklarının, içinde bulunduğu zaman diliminden elli sene önce ispat olduğunu iddia eder.²⁸

Düşünüre göre besin ihtiyacını rahatça karşılayan bitkiler, buldukları yere kök salıp orada sabit bir şekilde yaşamaya devam ederken, bitkilerin, gıdalarını rahatça temin ve tedarik edemeyenleri, hayatta kalabilmek için gezip dolaşmağa mecbur olmuş ve bu yüzden diğer bitkilerden ayrılarak ilkel hayvanlara dönüşmüşlerdir. Bu dönüşümün ardından zamanla vücutlarında hareket organı, duyu organı ve bilhassa sinir sistemi oluşarak, çevreleriyle ilişkide bulunmalarını sağlayacak bir merkezî organ meydana gelmiştir. Bu türlü türlü organlar da bir kere şekillendikten sonra artık günden güne evrimleşmeye başlamış ve evrim, ihtiyaç kuralını tâkip ederek hayvanların en mükemmellerini yani insanları türetmiş ve en sonunda merkezî organın da beyin şekline girmesiyle bir takım vicdânî özellikler meydana gelerek artık protoplazmada karışık ve ilkel bir halde bulunan hassasiyet, hafıza ve hareket nitelikleri tamamıyla mükemmellik kazanmış ve belirginleşmiştir.²⁹ Sinirlerin ve

²⁵ Baha Tevfik, *Teceddüd-ü İlmî ve Edebî*, ss. 119-120; "(Baha Tevfik'in Notu)", Baha Tevfik, *Vahdet-i Mevcut-Bir Tabiat Aliminin Dini*; (Ahmet Nebil'le birlikte, Ernest Haeckel'in *Monisme'inin* önsöz ve not ilâveleriyle yapılmış çevirisi), Matbaa-i Kader, İstanbul, tarihsiz, ss. 46-47; Baha Tevfik, "Mukâyese-i Ervâh", *Düşünüyorum*, sayı XXI, ss. 267-268.

²⁶ "(Baha Tevfik'in Notu)", Baha Tevfik, *Vahdet-i Mevcut-Bir Tabiat Aliminin Dini*, s. 45.

²⁷ "(Baha Tevfik'in Notu)", Baha Tevfik, *Vahdet-i Mevcut-Bir Tabiat Aliminin Dini*, ss. 46-47; Baha Tevfik, "Mukâyese-i Ervâh", *Düşünüyorum*, sayı XXI, ss. 267-268.

²⁸ Baha Tevfik, "Tenkîd-i Felsefi: İlm-i Ahlâk", *Felsefe Mecmuası*, sayı IV, s. 54.

²⁹ "(Baha Tevfik'in Notu)", Baha Tevfik, *Vahdet-i Mevcut-Bir Tabiat Aliminin Dini*, ss. 46-47; Baha Tevfik, "Mukâyese-i Ervâh", *Düşünüyorum*, sayı XXI, ss. 267-268.

beynin oluşumuyla meydana gelen ilk nitelikler, idrak ve sinirsel hafıza gibi melekeler hayvanın ve ilk devirlerinde diğer hayvanlardan pek de farklı olmayan insanın ayırt edici özelliklerini oluşturur.³⁰

Baha Tevfik, hayvanlardan ayrılarak insan haline gelmelerinden sonra da insanların evrimleşmelerinin devam ettiği görüşündedir. Baha Tevfik'e göre nasıl ki belirli bir mahalde sâbit kaldıklarından yaşamaya, varlıklarını devam ettirmeye güç yetiremeyen bitkiler yer değiştirmeye çalışarak zamanla ilkel hayvanları meydana getirdiyse, ilk insanlar da aynı şekilde ihtiyaçların zorlayıcı sebepleri altında yeni yeni niteliklere sahip olmak için çırpındılar. Önceleri ancak midelerini doldurmak ve neslin devam ettirilmesi için çiftleşmek düşünürlerken, yavaş yavaş geleceğin tehlikelerini ve maruz kalacakları tehlikelerin derecesini de keşfedebilmek gerektiğini anladılar.³¹ Bu anlamadan sonra, kendilerini koruma ihtiyacını gidermek için çaba harcamaya başlamalarıyla, tedricen diğer melekeler ve bilhassa hayal gücü ve muhâkeme oluştu.³² İnsanlığın evrimi yalnızca hayal gücü ve muhâkeme gibi zihinsel melekelerin oluşmasıyla sınırlı kalmadı, bedensel tekâmül de meydana geldi. Meselâ insanlık tarihinin ilk devirlerinde büyük vücutlara, idmanlı bedenlere, geniş pazulara sahip olan insanlar; insan zekâsının artması ve insan beyнинin büyümesi nisbetinde zaman içerisinde vücutça küçülüp çelimsizleşerek, çağımızın ufak çüsseli fakat zekî insanları haline dönüştüler.³³

Baha Tevfik, Lamarck ve Darwin'den iktibas ettiği ve bilimsel olduğunu düşündüğü yukarıda naklettiğimiz evrimci varsayımlara dayanarak, insanın Allah tarafından düşünce ve idrakte donatılmış ve ayrıcalıklı olarak yaratılmış yegâne varlık olduğu inancını çocuksu bir inanç olarak nitelendirir.³⁴ Düşünürüne göre, her gün azar azar evrimleştikleri ortada iken hâlâ insanların birer ilâhî ihسان olduğuna inanmak, Darwinizm gibi bilimsel bir hakikati inkâra yol açacak acayip bir davranıştır.³⁵

Ancak bizim gözlem ve tesbitlerimize göre Baha Tevfik'in, Tanrı'nın evreni yarattığı inancının alternatifi olarak gördüğü Darwinist evrim öğretisi ve o öğretiyi üzerine bina ettiği evrim anlayışı, onun iddia ettiği gibi bütünüyle bilimsel bir hakikat olarak nitelendirilebilecek yeterlilikte değildir. Zira söz konu-

³⁰ Baha Tevfik, *Teceddüd-ü İlmî ve Edebî*, ss. 121-122.

³¹ Baha Tevfik, *Teceddüd-ü İlmî ve Edebî*, ss. 120-121.

³² Baha Tevfik, a.g.e., ss. 120-121.

³³ Baha Tevfik, "Musâhabe: İdman Makalelerine Dair", *İzmir*, sayı XXXVI, s. 5.

³⁴ Baha Tevfik, "Tenkîd-i Felsefî: İlm-i Ahlâk", *Felsefe Mecmuası*, sayı IV, s. 54.

³⁵ Baha Tevfik, *Hassasiyet Bahsi ve Yeni Ahlak*, (Ahmet Nebil'le birlikte), Müşterekü'l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul, 1326, ss. 16-17.

su doktrinin ve Baha Tevfik'in evrim anlayışının temelinde, çeşitli önyargılar, peşin hükümler ve önkabuller yer almaktadır. Düşünür, biyolojik evrim öğretisini herhangi bir delile dayandırmaksızın sanki ispat edilmiş apaçık bir hakikatmış gibi takdim etmektedir.

Baha Tevfik'in, evrim anlayışını üzerlerine inşa ettiği mesnetsiz ve delilsiz önkabuller ve varsayımlar, çözüm bekleyen bazı sorulara ve problemlere yol açmakta ve onun ifade ettiği evrim öğretisini güçsüz kılmaktadır. Örneğin; niçin bazı canlıların tek hücreli canlılar olarak günümüzde varlıklarını sürdürdükleri halde, diğer bazılarının bitkilere dönüştükleri; neden bitkilerin bazılarının yapısal değişim geçirerek hayvanlara dönüştükleri, diğer bazılarının ise bitki olarak varlıklarını devam ettirdikleri ve hayvan türlerinin bir bölümü aynen varlıklarını devam ettiren, nasıl olup da bazı hayvanların evrim yoluyla insanlaştıkları sorularına Baha Tevfik'in felsefesinde ikna edici cevaplar bulmak mümkün görünmemektedir.

Ayrıca, bitkiler içerisinde gıdalarını topraktaki bir yerden alamayanların, besin ihtiyaçlarını başka bir kaynaktan karşılayabilmek için gezip dolaşmağa mecbur kaldıkları ve bu nedenle diğer bitkilerden ayrılarak ilkel hayvanlara dönüştükleri iddiası da empirik kanıtlara ve bilimsel gözleme dayandırılmadan ortaya atılmış bir iddiadır. Gözleme uygun olan olgu, gıdasını alamayan bitkinin hayvana dönüşmek yerine, bir müddet sonra kurumaya başladığı ve ölüme sürüklendiği gerçeğidir.

Öte yandan bitkiler, Baha Tevfik'in ileri sürdüğü gibi, evrimleşerek hayvana dönüşmüş olsaydı bitki köklerinin ayak ve bacaklara aşamalı bir dönüşümünü gösteren ara geçiş formlarının mevcut olması gerekirdi. Aynı şekilde hayvanlar da evrimleşerek insana dönüşmüş olsaydı hayvanlarla insanlar arasında olduğu varsayılan ara formların fosillerinin bulunması gerekirdi. Ancak düşünür bu fosillere dair örnek vermemekte, bir yandan gözlemin tarafsız olmasını ve ona hiçbir şey eklenmeyip hiçbir şeyin de terk olunmamasını, yalnızca var olanın gözlemlenmesini şart koşarken³⁶, diğer yandan bilimsel gözleme tamamıyla ters, hayal ürünü birtakım açıklamalarla meseleyi halletmeye çalışmaktadır. Aslında evrim diye bir süreç gerçekten var olmuş ise ve bu süreç bir doğa yasası ise, evrimin canlılar evrimleştikten sonra günümüzde de devam ediyor ve gözlenebiliyor olması lazım gelirdi. Bu yüzden varlık türleri arasındaki hayalî geçiş formlarının yalnız fosillerinin bulunması şartı da yeterli değildir. Bu geçiş formlarının canlı örneklerinin de halen dünya üzerinde yaşıyor olmaları ve bu durumun gözlemlenebiliyor olması icap eder-

³⁶ Baha Tevfik, "Mektep Dersleri: Felsefe Nedir?", *Felsefe Mecmuası*, sayı II, s. 11.

di. Hayvanlarla insanlar arasındaki evrimsel dönüşümü ispat edecek kısmen hayvana kısmen insana benzeyen ara geçiş formlarının canlı hallerinin halen dünya üzerinde yaşamakta olduklarını algılayabiliyor olmamız gerekirdi. Fakat ara geçiş formlarının cansız fosillerine ya da günümüzde hâlâ yaşamakta olan canlı örneklerine dair herhangi bir kanıt sunulmamaktadır.

Baha Tevfik'in "hayvanların da insanlar gibi kendi beyinsel yapıları oranında akla, zekâyâ, fikre, idrâke sahip olduklarının, kendi döneminden elli sene önce ispat olunduğu"³⁷ iddiası da sağlam bir dayanaktan yoksun görünmektedir. Kanaatimizce hayvanlar, her ne kadar kendi hayatlarını sürdürebilmek için hafızaya, bazı zihinsel süreçlere ve basit zekâ özelliklerine sahipse de, bu özelliklerinin; insandaki aklın, zihnin, düşünme mekanizmasının az gelişmiş birer hali olduğunu iddia etmek mümkün gözükmemektedir. Tarihî tecrübe de bu görüşümüzü doğrulamaktadır.

Bütün varlık türleri içerisinde terakkî eden, gelişen, medeniyetler kuran, kültürler oluşturan, zaman ilerledikçe yaşam biçimini değiştiren sadece insan olmuştur. Eğer hayvanlar insanlardaki aklın, düşünme mekanizmasının az gelişmiş haline sahip olsaydı; insanlara göre çok az gelişmiş ve çok daha yavaş değişiyor olsa da, kendilerine göre sanatlarının, kültürlerinin, günlük ihtiyaçlarını gidermek için yaptıkları aletlerinin kısacası medeniyetlerinin bulunması gerekirdi. Halbuki arkeolojik kazılarda hep insana ait medeniyet kalıntılarına rastlanmaktadır, diğer herhangi bir hayvan türü için böyle bir durum söz konusu değildir. Hayvanların hayat tarzları belirli standartlara sahiptir. Bu standartların dışına kendiliklerinden çıkamazlar. Değişik coğrafyalarda ve zaman dilimlerinde yaşayan hayvanların hepsi için bu durum geçerlidir.

Baha Tevfik'in evrim anlayışını açıklarken savunduğu ve tabiat kanunu olarak kabul ettiği adaptasyon ya da uyum sağlama ve doğal ayıklama görüşlerinin temelinde "canlıların, kendilerini zorlayan çevre şartlarına uyum sağlamak için çabalayarak birtakım özellikler kazandıkları, daha sonra kazandıkları bu özellikleri kalıtsal hale dönüştürerek, çağların geçmesiyle yavaş yavaş evrimleştikleri" tezi yer almaktadır. Ancak Biyoloji'nin bir alt dalı olan Genetik bilimi, Baha Tevfik'in savunuculuğunu yaptığı Darwin'e ait bu evrimci tezin temelsiz ve yanlış olduğunu ispat etmiştir.

Baha Tevfik'in doğduğu 1884 yılında öldüğü için onun çağdaşı olduğunu rahatlıkla söyleyebileceğimiz ünlü genetik bilgini Gregor Mendel (1822-1884)'in genetik alanında yaptığı önemli araştırmalar, Darwin'in türlerin kökeni

---

³⁷ Baha Tevfik, "Tenkîd-i Felsefî: İlm-i Ahlâk", *Felsefe Mecmuası*, sayı IV, s. 54.

konusunda ileri sürdüğü iddialarla, özellikle kalıtım hakkındaki görüşleriyle çelişmekte, hatta onları çürütmektedir. Darwin, sonradan kazanılmış özelliklerin kalıtımla ilgili olduğunu belirtiyordu. Ona göre, dokulardaki hücreler çevreden etkilendikleri zaman kalıtım üniteleri (*gemmeleler*) oluşur. Bu kalıtım hücreleri önce tohum hücrelerine taşınır, sonra yavruya geçer. Böylece ebeveynin sonradan kazandığı özelliklerin yavrularına kalıtsal olarak aktarıldığı varsayılır. Mendel'in genler üzerindeki araştırmaları ortaya koymuştur ki kalıtım, sadece üreme hücrelerinde bulunan genler tarafından kontrol edilmektedir. Yalnız üreme hücrelerinde bulunan genlerdeki değişimler kalıtsal olabilirler. Kalıtım ünitesi gibi bir şey asla oluşmaz ve sonradan kazanılmış özellikler kalıtsal nitelikte değildir.³⁸ Bu duruma göre canlılar, zorlayıcı doğa şartlarına uyum sağlamak için gayret göstererek bazı fiziksel değişimlere uğrasalar da, bu, sadece değişen ve yeni özellikler kazanan canlıdaki bir takım fiziksel değişimlerle sınırlı kalır, o canlının genlerinde değişikliğe yol açmaz ve kendisinden sonraki nesillere geçmez. Baha Tevfik'in kendisinden daha önce yaşamış bulunan Gregor Mendel'in genler üzerindeki bu araştırmalarından ve bu araştırma sonuçlarının kendi evrim anlayışını yalanladığından habersiz olduğu anlaşılmaktadır.

Buraya kadar ortaya koyduğumuz açıklama ve deliller ışığında, Baha Tevfik'in savunduğu şekliyle evrim teorisinin empirik temellere dayalı bilimsel bir yasa olmayıp, birtakım peşin hükümlere ve mesnetsiz kabullere dayanan bir inanç sistemi olduğunu söyleyebiliriz. Baha Tevfik'in, evrimin yaratılış inancını feshettiğini ileri sürmesine rağmen, âlemin Tanrı tarafından yaratıldığı inancının, Lamarck'ın ve Darwin'in evrim teorilerinin ileri sürülmesinden beri 1,5 asırdan fazla bir zaman geçtiği halde günümüzde hâlâ yaşamaya devam ediyor olması da göz ardı edilmemesi gereken bir olgudur.

Baha Tevfik'in Tanrı-âlem ilişkisini ilgilendiren "evrenin Allah tarafından yaratıldığı inancı" ve bu inanca alternatif olarak benimsediği evrim teorisi hakkındaki kanaatlerini inceledik. Ancak Baha Tevfik'in Tanrı-âlem ilişkisi probleminde temas eden inanç ve doktrinlere yaklaşımının tam olarak anlaşılabilmesi için, onun, panteizm, vahdet-i vücut ve vahdet-i mevcut (monizm) kavramları ile ilgili görüşlerini de ele almamızın lüzumlu olduğu düşüncesindeyiz.

³⁸ Duane T. Gish; *Fosiller ve Evrim*, çev. Doç. Dr. Âdem Tatlı, Cihan Yay., İstanbul, 1984, ss. 50-51.

b) Panteizm, Vahdet-i Vücut ve Monizme Yaklaşımı

Baha Tevfik, panteizm, vahdet-i vücut ve monizm kavramlarını açıklamaya çalıştığı bir yazısında, monizm kavramının Türkçe'ye *vahdet-i mevcut* terkihiyle tercüme olunduğunu, İslâm Felsefesi'ndeki karşılığının *ittihâdiyye mesleği* olduğunu söyler. Ona göre monizmde, evrende maddî alemle mânevî alemin ayrılması mümkün olmayan bir surette birbiriyle kaynaşmış olduğu kabul edilir. Bu doktrini benimseyenlere ittihâdî ve ittihâdiyyûn denilir.³⁹

Düşünür, vahdet-i vücut ile vahdet-i mevcut öğretileri arasında bir kıyaslama yaparak, vahdet-i mevcut'un hakikatının ve ne gibi esaslara dayandığının çok az kimse tarafından bilindiğini söyleyerek, bazı kimselerin vahdet-i mevcudu, vahdet-i vücut öğretisi ile karıştırdığını ifade eder. O'na göre, İsrak felsefesi adıyla tanınmış olan vahdet-i vücut doktrini, Frenklerin panteizm felsefesi ile benzerlik gösterse de, 'monizm' denilen vahdet-i mevcut felsefesiyle asla birleşemez.

Vahdet-i mevcut mesleği, vahdet-i vücut mesleğinin daha maddî, daha fennî bir şekle sokulmasından başka bir şey değildir. Vahdet-i vücut, yaratılmışları Yaratıcı'da erimiş ve yok olmuş görmek demektir ki bu inanca göre bu, ancak zevk ve keşf ile idrak olunur bir hakikattir. Vahdet-i mevcut ise bunun tam zıddı olarak Yaratıcı'yı yaratılmışlarda mevcut görmek demektir ki bu da evreni inceleme ve araştırma sonucu olarak bulunur bilimsel bir gerçektir.⁴⁰

Vahdet-i vücut'la vahdet-i mevcut (monizm) doktrinlerini birbirinden başarılı bir şekilde ayıran Baha Tevfik, aynı başarıyı panteizm hakkında öne sürdüğü görüşlerde ve panteizmi vahdet-i vücuttan ayırmada gösteremez ve çelişkiye düşer. Haeckel'den çevirdiği *Vahdet-i Mevcut'a* yazdığı önsözde, panteizmle vahdet-i vücudun, aralarında benzerlikler bulunan iki ayrı öğreti olduğunu ifade ederken⁴¹; felsefî kavramları açıkladığı *Felsefe Kamusunda* ise, panteizmin bizdeki karşılığının vahdet-i vücut, başka bir deyişle vücûdiyye mesleği olduğunu iddia eder. Ona göre bu öğretilerde, Allah ile kâinâtın aynı olduğu ve madde ile kuvvetin bu külliyete ait niteliklerden ibaret bulunduğu iddia edilir. Taraftarlarına vücûdî ve vücûdiyyûn denilir. Düşünür yine aynı

³⁹ Baha Tevfik, "Felsefe Kamusu", *Felsefe Mecmuası*, sayı I, s. 8; "Felsefe Kamusu", *Zekâ*, sayı I, s. 5.

⁴⁰ Baha Tevfik, "Bizim Sözlerimiz", Baha Tevfik, *Vahdet-i Mevcut-Bir Tabiat Aliminin Dini*, s. 4.

⁴¹ Baha Tevfik, "Bizim Sözlerimiz", Baha Tevfik, *Vahdet-i Mevcut-Bir Tabiat Aliminin Dini*, s. 4.

yerde, panteizm doktrini ile ateizm doktrini arasında esas ve kuram bakımından hiçbir fark olmadığını da ileri sürmektedir.⁴²

Görüldüğü gibi Baha Tevfik, panteizmin; bazen vahdet-i vücut'a benzeyen,⁴³ bazen ateizmle arasında bir fark olmayan,⁴⁴ bazen de vahdet-i vücutla eşanlamlı bir öğreti olduğuna dair çok çelişkili beyanlarda bulunarak,⁴⁵ bu konuda tutarsız bir yaklaşım sergilemektedir. Yukarıda sözünü ettiğimiz *Felsefe Kamusunda* ayrıca, büyük bir dikkatsizlik sonucu panteizmi aynı anda hem ateizmle hem de vahdet-i vücut ile eşanlamlı kabul etmekte, böylelikle farkında olmadan vahdet-i vücut anlayışının da ateizmle aynı mânâyâ geldiği neticesinin çıkarılabileceği hatalı bir ifade kullanarak felsefî açıdan önemli bir yanlışın içine düşmektedir. Aslında Baha Tevfik'in vahdet-i vücut öğretisinin ateizmle eşanlamlı olduğunu kasetmediğinden eminiz ancak panteizm ve vahdet-i vücut kavramlarını tarif ederken yaptığı izahların mantıksal sonucu ne yazık ki böyle gözükmektedir.

Baha Tevfik'in yukarıda zikrettiğimiz kavramları tanımlarken içine düştüğü diğer bir yanlış, her ne kadar evrende içkin de olsa bir Tanrı inancına sahip olan panteizmin, ateizmle aynı olduğunun ileri sürülmesidir. Halbuki panteizm, ateizmde olduğu gibi, Tanrı'yı tümünden reddetmez. Örneğin Spinoza (1632-1677)'nin savunduğu şekliyle Panteizm, ruh ve cismin Tanrı'nın ana nitelikleri olduğunu, asıl varlık olarak Tanrı'nın kendi kendisinin nedeni olmakla bütün var olanların da nedeni olduğunu, evrenin Tanrısal özün kendisini geliştirmesi olduğunu ve Tanrı'nın kendi eseri olan evrenin içinde ve onun kendisi olduğunu savunur.⁴⁶ Ateizm ise evrendeki değişimleri Tanrı'nın doğasındaki değişimler olarak görmez, Tanrı'nın varlığını ve âlemin sebebi olduğunu kabul etmez ve evreni bilinçsiz sebepler aracılığıyla açıklamaya çalışır.

Baha Tevfik'in bu meselede eleştirilmesini gerekli gördüğümüz üçüncü hatası ise, panteizmin karşılığının vahdet-i vücut olduğunu söyleyerek, vahdet-i vücut inancıyla panteizm öğretisinin aynı şey olduğunu iddia etmesidir. Halbuki panteizm, tamamen aklî ve felsefî bir doktrin iken, vahdet-i vücut, kökeni İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an-ı Kerim ve hadislere dayanan

⁴² Baha Tevfik, "Felsefe Kamusu", *Felsefe Mecmuası*, sayı I, s. 8; "Felsefe Kamusu", *Zekâ*, sayı I, s. 5.

⁴³ Baha Tevfik, "Bizim Sözlerimiz", Baha Tevfik, *Vahdet-i Mevcut-Bir Tabiat Aliminin Dini*, s. 4.

⁴⁴ Baha Tevfik, "Felsefe Kamusu", *Felsefe Mecmuası*, sayı I, s. 8; "Felsefe Kamusu", *Zekâ*, sayı I, s. 5.

⁴⁵ Baha Tevfik, "Felsefe Kamusu", *Felsefe Mecmuası*, sayı I, s. 8; "Felsefe Kamusu", *Zekâ*, sayı I, s. 5.

⁴⁶ Macit Gökberk; *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi Yay., 9. basım, İstanbul, 1998, s. 263.

dinî bir mezheptir. Panteizm, Allah bu âlemin toplamından ibarettir diyerek yaratıcı ile yaratılanı, tesir eden ile eseri birleştirmektedir. Örneğin Spinoza, zatiyla var olan ve yaratılmamış olan cevherin yani Tanrı'nın birçok sıfatları varsa da, biz bunların birisi düşünce, öteki yer kaplama olmak üzere yalnız ikisini bilebiliriz, demektedir. Vahdet-i vücut anlayışı ise, bunların Tanrı'nın değil, yaratılmışların sıfatı olduğunu, Tanrı'nın bu gibi sıfatlarla nitelenemeyeceğini söyler. Panteistler, yaratılmışların Tanrı'dan zuhurunu zarurî kabul ederek, Tanrı'nın irade sıfatını inkâr ederler ve dinî merasimlere gerek görmezler. Halbuki vahdet-i vücutçular, Tanrı'nın irade sahibi bir varlık olduğunu kabul eder ve Ona kulluk etmek amacıyla dinî merasimleri, ibâdetleri şart koşarlar.⁴⁷ Bu farkların yanı sıra vahdet-i vücut öğretisi, ölümden sonra ikinci bir hayat, Âhiret hayatı olduğunu kabul eder, panteizmde ise böyle bir görüş yoktur.⁴⁸

Baha Tefvik'in varlığın birliği hakkında ileri sürdüğü düşünceler, özellikle vahdet-i mevcut'u bilimsel bir gerçek olarak nitelendirmesi; onun, Ahmet Nebil'le birlikte Ernest Haeckel'in 'Monisme' adlı konferansını tercüme ederken İslam alemindeki "vahdet-i vücut" görüşüne karşı, materyalist felsefenin tezine "vahdet-i mevcut" adını vermek suretiyle tanrısız pan-naturisme'i savunmak istediği şeklinde yorumlanmaktadır.⁴⁹ Bizim kanaatimiz de bu doğrultudadır. Baha Tefvik'in *Vahdet-i Mevcut* tercümesinin önsözünde bu kitabın çevirisini, vahdet-i mevcut (*monizm*) felsefesinin isteyen herkes tarafından gâyet maddî ve sahîh bir surette öğrenilmesini çok faydalı bulduğu için yaptığını belirtmesi,⁵⁰ bu kanaatimizi doğrulamaktadır.

---

⁴⁷ Hüsameddin Erdem; *Bazı Felsefe Meseleleri*, HÜ-ER Yay., Konya, 1999, ss. 153-154.

⁴⁸ Necip Taylan; "Bazı Felsefî Terimlerin Açıklanması: Vahdet-i Vücut", *Allah'ı İnkâr Mümkün Mü?*, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, (ilâvelerle sad. Necip Taylan), Çağrı Yay., İstanbul, 2001, s. 190.

⁴⁹ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul, 1992, s. 246.

⁵⁰ Baha Tefvik, "Bizim Sözlerimiz", Baha Tefvik, *Vahdet-i Mevcut-Bir Tabiat Aliminin Dini*; ss. 4-5.

Sonuç

1884-1914 yılları arasında yaşamış olan Baha Tevfik, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş döneminde yetişmiş olan önemli düşünce adamlarından birisidir. İlgisini büyük ölçüde Batı'ya yöneltmiş, ömrünün bir kısmını 19. yüzyıl Avrupa felsefesinin materyalist ve pozitivist akımlarını ve filozoflarını Türkiye'ye tanıtmak ve benimsetmek amacıyla yoğun bir faaliyet temposuyla geçirmiş bir felsefecidir.

Baha Tevfik'in dünya görüşü içerisinde pozitivism, natüralizm ve materyalizm doktrinleri birbirleriyle dirsek teması halindedir. O'nun düşünce yapısını oluşturan bu öğretiler ile bencilik kavramı, din ve Tanrı problemi hakkındaki görüşlerine temel teşkil etmiştir.

Tanrı, din, yaratılış vb. konulardaki görüşlerinin değişmesinde çok etkili olan Ludwig Büchner'in *Madde ve Kuvvet*'ini okuduktan sonra ateizmi benimseyen Baha Tevfik'e göre Allah inancı bir varsayımdan ibarettir. Tanrı, insanın kendi benliğini düşünerek icat ettiği hayâlî bir varlıktır. Ebediyen yaşamak fikri ve arzusu, Âhiret inancını, Âhiret inancı da zamanla gelişerek daha yüksek bir mükemmellik tasavvuru olan Tanrı inancını meydana getirmiştir. Düşünürün, Tanrı inancını insanın psikolojik yapısı üzerinde temellendirmesi ile Feuerbach'ın yansıtma din teorisinin benzeşmesi, Baha Tevfik'in Büchner'in görüşlerinin yanısıra bu teoriden de etkilenmiş olduğunu göstermektedir. Böylece o, ateizmini psiko-antropolojik bir açıdan temellendirmiş olmaktadır.

Düşünür, Tanrı-evren ilişkisi problemini ilgilendiren "Tanrı'nın evreni yaratması inancı" ve evrim öğretisi ile Panteizm ve Vahdet-i Vücut gibi Tanrı tasavvurları ve bir evren tasarımı olan Monizm doktrini hakkında da görüş bildirmiştir. Biyolojik evrimci bir materyalist olan Baha Tevfik'e göre evrenin Allah tarafından yaratıldığı inancı, ilk defa Hz. Musa tarafından ileri sürülmüş bir inançtır. Lamarck ve Darwin tarafından geliştirilen evrim kuramı bu inancın yanlışlığını ortaya koymuştur. Düşünürün evrim anlayışına göre insanlar hayvanlardan, hayvanlar bitkilerden ve bitkiler de protoplazmadan evrimleşerek türemişlerdir.

Monizm öğretisini Vahdet-i Mevcut terimiyle karşılamaya çalışan Baha Tevfik, Monizm'le Vahdet-i Vücut'u birbiriyle karşılaştırarak, Vahdet-i Vücut'un *yaratılmışları Yaratıcı'da erimiş ve yok olmuş görmek*, Vahdet-i Mevcut'un ise bunun tam zıddı olarak, *Yaratıcı'yı yaratılmışlarda mevcut görmek* demek olduğunu söylemektedir. Ancak, Vahdet-i Vücut'la Vahdet-i Mevcut (Monizm) doktrinlerini birbirinden başarılı bir şekilde ayıran Baha Tevfik, aynı

başarıyı Panteizm hakkında öne sürdüğü görüşlerde ve Panteizm'i Vahdet-i Vücut'tan ayırmada gösterememektedir.

Düşünür, Panteizm'in; bazen Vahdet-i Vücut'a benzeyen, bazen ateizmle bir farkı olmayan, bazen de Vahdet-i Vücut'la eşanlamlı bir öğreti olduğuna dair çok çelişkili beyanlarda bulunarak, bu konuda tutarlı bir yaklaşım sergileyememektedir. Halbuki Panteizm, tamamen aklî ve felsefî bir mezhep iken, Vahdet-i Vücut, kökeni İslâm'ın temel kaynakları olan Kur'an ve hadislerle dayanan dinî bir mezheptir.

Yapmış olduğu tercümelemlerle ve yayınladığı telif eserlerle düşünce tarihimize önemli katkılarda bulunan Baha Tevfik'in felsefî görüşlerinin öğrenilmesi, II. Meşrutiyet Dönemi düşünce hayatımızın aydınlatılmasına ve pozitivism, materyalizm ve natüralizm gibi dış kaynaklı öğretilerin kültürel hayatımıza nasıl tesir ettiğinin anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Kaynakça

- AYDIN, *Din Felsefesi*, D.E.Ü. Yay., İzmir, 1987.
- BAĞCI, Rıza; *Baha Tevfik'in Hayatı, Edebî ve Felsefî Eserleri Üzerinde Bir Araştırma*, Kaynak Yay., İzmir, 1996.
- BAĞCI, Rıza; *Baha Tevfik'in Hayatı*, basılmamış yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1987.
- BAHA TEVFİK, "*Bizim Sözlerimiz*", *Vahdet-i Mevcut-Bir Tabiat Aliminin Dini*; (Ahmet Nebil'le birlikte, Ernest Haeckel'in *Monisme*'inin önsöz ve not ilâveleriyle yapılmış çevirisi), Matbaa-i Kader, İstanbul, tarihsiz.
- BAHA TEVFİK, "*Felsefe Kamusu*", *Felsefe Mecmuası*, sayı I; "*Felsefe Kamusu*", *Zekâ*, sayı I.
- BAHA TEVFİK, "*Felsefe-i Fennî*", İzmir, sayı XIX.
- BAHA TEVFİK, "*Felsefe-i Hâzıra: Kant, Mâ Fevka't-Tabîyyât Mümkün müdür?*", *Felsefe Mecmuası*, sayı VII.
- BAHA TEVFİK, "*Felsefiyât: Bizde Felsefe*", *Yirminci Asırda Zekâ*, sayı II.
- BAHA TEVFİK, *Hassasiyet Bahsi ve Yeni Ahlak*, (Ahmet Nebil'le birlikte), Müşterekü'l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul, 1326.
- BAHA TEVFİK, "*Mektep Dersleri: Felsefe Nedir?*", *Felsefe Mecmuası*, sayı II.
- BAHA TEVFİK, *Muhtasar Felsefe*, Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul, 1331.
- BAHA TEVFİK, "*Mukâyese-i Ervâh*", *Düşünüyorum*, sayı XXI.

- BAHA TEVFİK, “*Musâhabe: İdman Makalelerine Dair*”, İzmir, sayı XXXVI.
- BAHA TEVFİK, *Psikoloji-İlm-i Ahvâl-i Ruh*, (Ahmet Nebil'le birlikte Ribot, Fouilleé, Worms, Rabier, Boirac, De La Outiere'den bittasarruf terc.), İstanbul, 1328.
- BAHA TEVFİK, *Teceddüd-ü İlmî ve Edebî*, İstanbul, 1327.
- BAHA TEVFİK, “*Tenkîd-i Felsefî: İlm-i Ahlâk*”, Felsefe Mecmuası, sayı IV.
- BAHA TEVFİK, *Vahdet-i Mevcut-Bir Tabiat Aliminin Dini*; (Ahmet Nebil'le birlikte, Ernest Haeckel'in *Monisme'inin* önsöz ve not ilâveleriyle yapılmış çevirisi), Matbaa-i Kader, İstanbul, tarihsiz.
- ERDEM, Hüsameddin; *Bazı Felsefe Meseleleri*, HÜ-ER Yay., Konya, 1999.
- ERDEM, Hüsameddin; *Problematik Olarak Din-Felsefe Münâsebeti*, HÜ-ER Yay., Konya, 1999.
- GISH, Duane T.; *Fosiller ve Evrim*, çev. Âdem Tatlı, Cihan Yay., İstanbul, 1984.
- GÖKBERK, Macit; *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi Yay., İstanbul, 1998.
- LANGE, Friedrich Albert; *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, Fransızca tercümesinden çev. Arslan, Ahmet; c. I, Ege Ün. Edb. Fak. Yay., İzmir, 1982.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem; *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Bayrak Yay., İstanbul, 1983.
- SCRUTON, Roger; *A Short History of Modern Philosophy*, published by Routledge, London, 1995.
- ŞAYLİ, Burhan; *Anarşizmin Osmanlıcası Birey Felsefesi*, (Baha Tevfik'in Felsefe-i Ferd'inden ilâvelerle günümüz Türkçesi'ne sad.), Altıkırkbeş Yay., İstanbul, 1992.
- TAYLAN, Necip; “Bazı Felsefî Terimlerin Açıklanması: Vahdet-i Vücut”, *Allah'ı İnkâr Mümkün Mü?*, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, (ilâvelerle sad. Necip Taylan), Çağrı Yay., İstanbul, 2001.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul, 1992.

Baha Tevfik's Approach to the Problem of God

Citation / ©- Ateş, M. (2017). Baha Tevfik's Approach to the Problem of God, *Çukurova University Journal of Faculty of Divinity*, 17 (2), 259-280.

Abstract- *Baha Tevfik, who lived between the years 1884 and 1914, is one of the important thinkers who was raised during the decline of the Ottoman Empire. Baha Tevfik has reduced the origin of the religion and the belief in God to human psychology and the society by claiming that the religion is an institution which was invented by mankind. In his opinion, the idea of living forever brought up the beliefs of the resurrection and afterlife. Since these beliefs failed to satisfy the expectations of human beings, in progress of time, human mind invented the belief in God which is a higher envisagement of perfection. Baha Tevfik who considers God as an imaginary being whom the human being created by thinking of his own ego, positions the nature which he ascribed divine attributions instead of attributing it to God, to explain the universe cosmologically. The thinker who is a biological and evolutionist materialist alleges that the human race was derived from the animals, the animals were derived from the plants and the plants were derived from the protoplasm as a result of the evolution process.*

Keywords- *Baha Tevfik, naturalism, materialism, positivism, God*